

UOT 81`344

AZƏRBAYCAN DİLİNİN İKİHECALI SÖZLƏRİNİN SİNHARMONİK FONETİK STRUKTUR NÖVLƏRİ

RAHTARI MAHİRƏ FAMIL qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, doktorant
arifmeryem@mail.ru

Açar sözlər: fonetika, struktur, sinharmonik, həmcins, həmahəng.

Türk dilləri ailəsinin oğuz dil qrupuna daxil olan Azərbaycan dili dünyanın ən məlahətli dillərindən biridir. Dilimizə məlahətlik, ecazkarlıq və zənginlik verən əsas səbəblərdən biri də onun ahəngə uyğun olması və ya başqa sözlə desək, sinharmonizmdir. Sinharmonizm sözü yunanca *Syn* (birlikdə) və *harmonia* (səslənmə, əlaqə) sözlərinin birləşməsindən yaranıb, eyni cür səslənmə, həmahəng deməkdir. Sinharmonizm bir söz daxilində olan saitlərin, bəzən də samitlərin müəyyən əlamətə görə həmcinsləşməsidir.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətindən [2] seçilmiş ikihecalı sözlər üzərində apadığımız tədqiqat nəticəsində müəyyən olundu ki, sinharmonizm, yəni, həmahənglik bu dil üçün xarakterik əlamətdir. Belə ki, Azərbaycan dilində müəyyən edilmiş **11208** ikihecalı sözlərdən **8218**-i (yəni, **73.3%** söz) ahəng qanununa tabedir, başqa sözlə, sinharmonikdir; **2990**-ı (yəni, **26.7%** söz) isə qeyri-sinharmonik struktura malikdir.

Flektiv dillərdən biri olan rus dilinin ikihecalı sözləri üzərində apardığımız araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, **9426** ikihecalı sözlərdən **23.4 %**-i, yəni **2201** söz sinharmonik, **76.6 %**-i, yəni **7525** söz isə qeyri sinharmonik struktura malikdir [5, 18-24].

Bu nəticələrdən də məlum olduğu kimi, dilimiz çox ahəngdar (harmonik) bir dildir. Dilimizin ikihecalı sinharmonik sözlərinə və onların fonetik struktur növlərinə ətraflı nəzər salmaq (*bax: cədvəl 1*):

Sinharmonik quruluşlu ikihecalı sözlər (**S2**) qalın və ya incə olmasından asılı olaraq **2** tipə bölünür:

Cədvəl 1.

Azərbaycan dilinin ikihecalı sözlərinin linqvostatistik təhlili

<i>Quruluşu</i>	<i>İşarəsi</i>	<i>Sözlərin sayı</i>	<i>Faizi- %</i>	<i>Ümumi söz sayı</i>
Sinharmonik strukturlu	S2	8218	73.3	11208
Qeyri-sinharmonik strukturlu	S̄2	2990	26.6	

1- ci tipə **qalın** sinharmonik sözlər aiddir (**S2.1**)

2- ci tipə **incə** sinharmonik sözlər aiddir (**S2.2**)

S2.1 tipinin müxtəlif struktur növləri. Qalın sait və qalın samit səslərin müxtəlif kombinasiyalarından ibarət eynicinsli (həmcins) sinharmonik fonetik quruluşdur və şərti işarəsi belədir: **C1+C1**. Burada C1-sinharmonik birləşmənin birinci tipi olub, qalın sait və qalın samit kombinasiyasından ibarət sait-samit səsbirləşməsini bildirir. Dünya dilçiliyində qalın saitin **a**, qalın samitin isə **t** kimi işarələndiyi qəbul olunduğunu nəzərə alsaq, **C1** səsbirləşməsinin müxtəlif

kombinasiyalarını göstərmək olar: **a+ta** (ağı), **ta+a** (şou), **a+tat** (azad), **ta+ta** (qala), **ta+tat** (qazan), **tat+tat** (çovğun), **tta+ta** (plata) və b.k.

S2.1 fonetik struktur tipinə **4146** ikihecalı söz, yəni bütün ikihecalı sinharmonik strukturlu sözlərin **50.4 %**-i aiddir. Bu sözlər sait və ya samit ilə başlanıb, sait və ya samit ilə bitməsinə, eləcə də samitlərin sayına görə 4 qrupa bölünür (bax: Cədvəl 2).

Cədvəl 2.

S2.1 fonetik struktur növləri

S 2.1 (C1+C1)

Qrup	İzahı	Növləri		Nümunə	Sözlərin sayı		%	
					növ üzrə	cəmi		
1	2	3	4	5	6	7	8	
I	sait + samit (-lər) + sait	1.	ata	ulu, ada, ağı, uca	30	119	2.8%	
		2.	atta	ordu, oxçu, alma, alça, amma	82			
		3.	attta	artma, andlı, astma, astra	7			
II	a	sait+sait samit	1.	aat	aul, aut	2	415	10%
			b	sait+ samit (-lər) + sait samit (-lər)	2.	atat		
	3.	atatt			avans, ayırd, ovurd, axund	13		
	4.	attat			adyal, axmaq, oğlan, anlam	221		
	5.	atttat			artroz, arslan, aktyor, anşlaq	10		
	6.	attttat			abstrat	1		
	7.	attttatt			abstrakt	1		
	8.	attatt			avqust, udmurt, absurd, akkord	14		
	9.	attattt			adyunkt, ansambl	2		
	10.	attttatt	antrakt, oktyabr	2				
III	a	samit(lər)+ qoşa sait	1.	taa	dua, noo, şou, boa (ilan), lao	5	1050	25.3%
			2.	ttaa	myao (-lar)	1		
	b	samit(lər) + sait + samit(lər) + sait	3.	tata	cuna, bura, çuxa, buta, xala	257		
			4.	ttata	plata, fraza, kvota, flora, ssuda	11		
			5.	tttata	şlyapa	1		
			6.	ttttata	mstyora (inc.)	1		
			7.	ttttatta	plyonka, knyajna	2		
			8.	tatta	vurğu, zurna, durna, yaxşı	638		
			9.	tattta	tundra, çarpma, qulplu, turşsu	71		
			10.	tatttta	marksçı	1		
			11.	ttatta	skamya, spazma, franko, stajlı	53		
			12.	ttattta	tromblu, şlanqlı, plomblu	9		
IV	a	samit(lər) + qoşa sait + samit(lər)	1.	taat	sous, quaş, sual, maaş, saat	16	2562	61.7%
			2.	taatt	raund, muavr	2		
			3.	ttaat	kloun, plaun	2		
	b	samit(lər) + sait + samit(lər) +sait + samit(lər)	4.	tatat	badam, qanun, sıxac, qazan	887		
			5.	tattat	futbol, caynaq, baqqal, daşqın	1250		
			6.	tatttat	suflyor, dublyaj, partkom	111		
			7.	tattttat	yaxtklub, substrat, partnyor	8		
			8.	tatatt	qazanc, noyabr, narınc, monarx	49		
			9.	tatattt	kadastr, kalandr (texn.)	2		
			10.	tattatt	jandarm, komfort, burqund	52		
			11.	tattttat	çaynovd, kontrast, landşaft	42		

Azərbaycan dilinin ikihecali sözlərinin sinharmonik fonetik struktur növləri

1	2	3	4	5	6	7	8
		12.	tattttatt	kontrfors, landşturm, kart-blaş	3		
		13.	ttattatt	skanvord, plaskart, standart	9		
		14.	ttattttatt	krossvord, ftorplast	2		
		15.	ttatat	pluton, slovak, prokat, blutuz	45		
		16.	ttatatt	florans, profayl, xromant	3		
		17.	ttatattt	skafandr	1		
		18.	tttatatt	strofant (bitki)	1		
		19.	tttattat	struktur, knyazlıq	2		
		20.	ttattat	traktat, fransız, bloknot, sponsor	61		
		21.	ttatttat	smartfon, stol-stul, plastmas	13		
		22.	tttattttat	vzvod-vzvod	1		
Ümumi		47 növ			4146 söz	100%	

S2.1 struktur tipi kəmiyyət etibarilə (həm söz, həm də fonetik struktur növ sayına görə) ikihecalı sinharmonik sözlərin ən böyük fonetik struktur tipini formalaşdırır.

S2.2 tipinin müxtəlif struktur növləri. İkihecalı sinharmonik sözlərin **49.6** %-ini, yəni **4072** sözü özündə cəmləyən **S2.2** fonetik struktur tipi incə sait və incə samit səslərin müxtəlif kombinasiyalarından ibarət sinharmonik fonetik quruluş olub, şərti işarəsi **C2+C2** kimidir. Burada **C2** sinharmonik sait-samit səsbirləşməsinin ikinci tipi olub, incə sait və incə samit(lər) kombinasiyasından ibarət hecanı bildirir. Dilçiliykdə incə saitin **i**, incə samitin isə **t'** kimi işarə edildiyi qəbul olunduğunu nəzərə alsaq, **C2** fonetik quruluşunu **i+t'** birləşməsinin müxtəlif kombinasiyaları şəklində göstərmək olar: **it'**, **it't'**, **t'it'** və b. [4.14].

Tədqiq obyektimiz ikihecalı sözlər olduğundan **C2+C2** quruluşunun aşağıdakı müxtəlif fonetik struktur növlərindən istifadə olunmuşdur: **i+t'it'** (*iris*), **it'+t'i** (*ötrü*), **t'i+t'i** (*tələ*), **t'i+t'it'** (*təmiz*), **t'it'+t'it'** (*səkkiz*) və b. (*bax: Cədvəl 3*).

Cədvəl 3.

S2.2 strukturunun növləri

S2.2 (C2+C2)							
Grup	İzahı	Növü		Nümunə	Sözlərin sayı		%
					Növ üzrə	Cəm i	
1	2	3	4	5	6	7	8
I	sait + samit (-lər) + sait	1.	it'i	ütü, iti, əmi, əfi, elə, iri, ölü, ilə	22		
		2.	it't'i	elmi, əlli, övrə, ötrü, iyda, əski	105	138	3.3%
		3.	it't't'i	ürkmə, ölçmə, örtmə, irqçi, ərkli	11		
II	sait+ samit (-lər) + sait samit (-lər)	1.	it'it'	ömür, əcəb, üçəm, elit, eniş, ərik	137		
		2.	it'it't'	ödənc, əleyh, əhəng, öyünc	8		
		3.	it't'it'	erkən, ellin, əzgil, əhsən, əngəl	215	389	9.5%
		4.	it't'it't'	ellips, üçrəng, əndərz, iyrənc	9		
		5.	it't't'it'	emblem, eşqsiz, ürkmək, əks-yük	15		
		6.	it't't'it't'	ins-cins, əks-qütb, elm-helm	4		
		7.	it't't't'it'	endşpil (şahm.)	1		

I	2		3	4	5	6	7	8
III	a	Samit (-lər) + qoşa sait	1.	t'ii	şiə, kii (-lər)	2	1112	27.3 %
	b	samit (-lər) + sait + samit (-lər) + sait	1.	t'it'i	bibi, cümə, çəki, cücə, civə, dələ	267		
			2.	t'it't'i	çevrə, bitki, cəhrə, kəllə, mənbə	678		
			3.	t'it't't'i	türkçə, hərbi, sərpmə, çərtki	143		
			4.	t'it't't't'i	filtrli, keynsçi, tembrli	3		
			5.	t't'it'i	plitə, psixi	2		
			6.	t't'it't'i	presçi, qrifli, qripli, brizçi	8		
			7.	t't'it't't'i	spirtçi, prinsli, stendçi, frençli	8		
			8.	t't't'it't'i	ştrixli	1		
IV	a	Samit (-lər) + saitlər +samit (lər)	1.	t'it'	zəif, rəis, feil, beüz (mus.), lües	8	2433	59.7%
			2.	t'it't'	teiz, deizm, bielm, biəql, biüzr	7		
			3.	t't'it't'	flüens	1		
	b	Samit (-lər) + sait + samit (-lər) +sait + samit (-lər)	4.	t'it'it'	bibər, dəniz, geniş, çiçək	865		
			5.	t'it'it't'	zirinc, fişəng, desert, kükürd	77		
			6.	t'it'it't't'	reyestr, silindr, semestr, registr	4		
			7.	t'it't'it'	birçək, cədvəl, diqqət, bitkin	1124		
			8.	t'it't'it't'	bircins, xərçəng, həmsədr	83		
			9.	t'it't't'it'	pinqvin, rəsmxət, rentgen, tərslik	152		
			10.	t'it't't'it't'	cild-cild, bərk-bərk, dördəng	31		
			11.	t'it't't'it't't'	leyttembr	1		
			12.	t'it't't't'it'	filtrsiz, tembrsiz, centlmen	5		
			13.	t't'it'it'	flügel, sviter, qlisin, frizer, steril	23		
			14.	t't'it'it't'	trening, stilist, brifinq, spirint	7		
			15.	t't'it'it't't'	trimestr	1		
			16.	t't'it't'it'	predmet, plevrit, prinsip, ştepsel	28		
			17.	t't'it't'it't'	pressinq, dribliinq, freydist, srerliinq	6		
			18.	t't'it't't'it'	prinslik, spirtsiz, frençlik, ştiftsiz	6		
			19.	t't'it't't'it't'	bremsberq	1		
			20.	t't't'it't'it'	ştrixnin (tib.),sprinter (idm), ştrixsiz	3		
Ümumi			39 növ			4072 söz	100%	

Beləliklə, həm S2.1, həm də S2.2 fonetik struktur tipinə nəzər saldıqda məlum olur ki, elə fonetik struktur növləri vardır ki, onlar dildə məhsuldarlığına görə seçilir. (bax:Cədvəl 4).

Cədvəl 4.

İkihecalı sinharmonik fonetik struktur növlərinin məhsuldarlığı
(azalma ardıcılığı ilə)

S2.1 (C1+C1)				S2.2 (C2+C2)			
	Növ	Say	%		Növ	Say	%
I	2	3	4	I	2	3	4
1.	tattat	1250	30.14	1.	t'it't'it'	1124	27.60
2.	tatat	887	21.39	2.	t'it'it'	865	21.24
3.	tatta	638	15.38	3.	t'it't'i	678	16.65
4.	tata	257	6.19	4.	t'it'i	267	6.55

Azərbaycan dilinin ikihecali sözlərinin sinharmonik fonetik struktur növləri

1	2	3	4	1	2	3	4
5.	atat	149	3.59	5.	t'it't'it'	152	3.73
6.	tatttat	111	2.67	6.	t'it't'i	143	3.51
7.	atta	82	1.97	7.	it'it'	137	3.36
8.	tattta	71	1.71	8.	it't'i	105	2.57
9.	ttattat	61	1.47	9.	t'it't'it't'	83	2.03
10.	ttatta	53	1.27	10.	t'it'it't'	77	1.89
11.	tattatt	52	1.25	11.	t'it't'it't'	31	0.76
12.	tatatt	49	1.18	12.	t't'it't'it'	28	0.68
13.	ttatat	45	1.08	13.	t't'it'it'	23	0.56
14.	tattttat	42	1.01	14.	it'i	22	0.54
15.	ata	30	0.72	15.	it't'it'	15	0.36
16.	taat	16	0.38	16.	it't't'i	11	0.27
17.	attatt	14	0.33	17.	it't'it't'	9	0.22
18.	atatt	13	0.31	18.	it'it't'	8	0.19
19.	ttatttat	13	0.31	19.	t'it'	8	0.19
20.	ttata	11	0.26	20.	t't'it't'i	8	0.19
21.	atttat	10	0.24	21.	t't'it't't'i	8	0.19
22.	ttattatt	9	0.21	22.	t'it't'	7	0.17
23.	ttattta	9	0.21	23.	t't'it'it't'	7	0.17
24.	tattttat	8	0.19	24.	t't'it't'it't'	6	0.14
25.	attta	7	0.16	25.	t't'it't't'it'	6	0.14
26.	taa	5	0.12	26.	t'it't't'it'	5	0.12
27.	tattttat	3	0.07	27.	it't't'it't'	4	0.09
28.	ttatatt	3	0.07	28.	t'it'it't't'	4	0.09
29.	aat	2	0.04	29.	t'it't't't'i	3	0.07
30.	taatt	2	0.04	30.	t't't'it't'it'	3	0.07
31.	tatattt	2	0.04	31.	t'ii	2	0.04
32.	ttaat	2	0.04	32.	t't'it'i	2	0.04
33.	ttattttat	2	0.04	33.	it't't't'it'	1	0.02
34.	tttatta	2	0.04	34.	t'it't't'it't't'	1	0.02
35.	ttttattat	2	0.04	35.	t't'it't'	1	0.02
36.	attattt	2	0.04	36.	t't'it'it't't'	1	0.02
37.	attttat	2	0.04	37.	t't'it't't'it't'	1	0.02
38.	attttat	1	0.02	38.	t't't'it't'i	1	0.02
39.	attttatt	1	0.02				
40.	tattttta	1	0.02				
41.	ttaa	1	0.02				
42.	ttatattt	1	0.02				
43.	tttata	1	0.02				
44.	tttatatt	1	0.02				
46.	ttttatttat	1	0.02				
47.	ttttata	1	0.02				
Ümumi: 47 növ 4146 söz 100%				Ümumi: 39 növ 4072 söz 100%			

Məhsuldarlıq qabiliyyətinə görə ilk 5 yeri **tatttat**, **tatat**, **tatta**, **tata**, **attat** fonetik struktur növləri və onların incə ekvivalentləri təşkil edir: **t'it't'it'**, **t'it'it'**, **t'it't'i**, **t'it'i**, **it't'it'**.

Ümumilikdə, əldə etdiyimiz nəticələr onu deməyə əsas verir ki, dilimizin qalın və incə sinharmonizmi, demək olar ki, bərabər bölünmüş və ikihecalı sözlərin böyük hissəsini (73.3%-ni) təşkil edir. Məhz bu səbəb dilimizə dünya dilləri içində ən ahəngdar və ən ecazkar dil olmağa haqq verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti (Genişləndirilmiş və yenidən işlənmiş 6-cı nəşr, 110563 söz), Bakı: Şərq- Qərb, 2013, 840 s.
2. Мамедов Р.С. Вокально-консонантная синтагматика в русском и азербайджанском языках (контрастивно-типологическое системное исследование). Баку: Мутарджим, 2006, 308 с.
3. Мамедов Р.С. Фонетическая структура слова русского и азербайджанского языков (контрастивно-типологическое системное исследование). Баку: Мутарджим, 2007, 240 с.
4. Rahtari M.F. Rus dilində ikihecalı sinharmonik sözlərin fonetik struktur növləri // Sumqayıt Dövlət Universiteti, Elmi xəbərlər, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, cild 15, № 2, 2019, s. 18-24

РЕЗЮМЕ

РАЗНОВИДНОСТИ ДВУСЛОЖНЫХ СИНГАРМОНИЧЕСКИХ ФОНЕТИЧЕСКИХ СТРУКТУР В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Рахтари М.Ф.

Ключевые слова: фонетика, структура, сингармонический, однородный, разновидность.

В статье рассмотрены сингармонические фонетические структуры двусложной лексики азербайджанского языка, установлены разновидности двусложных сингармонических структур, выполнен лингвостатистический анализ структурных разновидностей этой лексики, приведены примеры.

Оказалось, что из **11208** слов в азербайджанском языке **8218**, или **73,3%** слов, являются сингармоническими, а оставшиеся **2990**, или **26,7%** слов, являются несингармоническими фонетическими структурами. Именно поэтому это дает азербайджанскому языку право быть самым гармоничным языком в мире.

SUMMARY

VARIETIES OF TWO-SYLLABLE SYNHARMONIC PHONETIC STRUCTURES IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Rahtari M.F.

Key words: phonetics, structure, synharmonic, homogeneous, variety.

The article deals with the synharmonic phonetic structures of the two-syllable vocabulary of the Azerbaijani language, established the varieties of the two-syllable synharmonic structures, performed linguistic-statistical analysis of the structural varieties of this vocabulary, given examples.

It turned out that out of **11208** words in the Azerbaijani language, **8218**, or **73.3%** of the words, are synharmonic, and the remaining **2990**, or **26.7%** of the words, are non-harmonic phonetic structures. That is why it gives the Azerbaijani language the right to be the most harmonious language in the world.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.12.2019
	Son variant	24.12.2019